

A LEGRÉGIBB SELMECBÁNYAI PECSÉT BÁNYÁSZSZERSZÁM-ÁBRÁZOLÁSAIRÓL

SZEMÁN ATTILA

A közelmúltban jelent meg Gavallér Pál cikke, „A bányászszerzők első magyar megjelenése pecséteken” címmel.¹ Írása felvetett egy fontos bányászattörténeti témát, mely már engem is régóta foglalkoztat. Véleményünk több vonatkozásban jelentősen eltér, ezért legfőbb ideje, hogy én is leírjam nézeteimet. Teszem ezt azért is, mert a magyar bányászattörténet szempontjából nagy jelentőségű tárgyról van szó. Nem annyira Gavallért kívánom cáfolni, mint inkább a téma alapos kifejtésével és véleményem bizonyításával tisztázni e kérdést, s lehetőleg meggyőzni Gavallért is a magam igazáról.

Minthogy a témához már régebben is többen hozzászóltak – mégpedig kiváló minőségű kutatók –, Gavallér cikke tulajdonképpen e régebbi vélemények felülvizsgálatából, illetve javításából áll. Ez a folyamat módszertanilag helyes és követendő, hiszen a tudományos eredmények aránylag gyorsan elavulnak, s még a hagyományosnak tekinthető tudományágakban is időről időre meg kell újítani azokat. Új tudományos eredmények a már régebben is feldolgozott témákban valóban csak úgy szülehetnek, ha elődeink, akár nagyon is neves szaktekintélyek álláspontját kritikusan átértékeljük. A módszerrel tehát egyetértek, s jómagam is állandóan gyakorlom, hangsúlyozni kell azonban a kritika körültekintő és alapos mivoltát. Alapvető fontosságúnak tartom, hogy a megelőző tudományos forrásokat lehetőleg teljeskörűen tekintsük át.

Csak helyeselhető az is, hogy Gavallér tényleges kutatásai kiindulópontjaként az eredeti pecsétet vizsgálta meg, én is ezt tettem. Igaz a dolgozatnak az a mondata is, hogy „A pecsét fényképéről készített nyomdai ábrázolás nem mindig tudja teljesen visszaadni az eredetin láthatókat...” Hozzá kell azonban tennem ehhez, hogy a tapasztalat szerint viszont egy-egy jó fényképfelvételen adott esetben még több is látszik, mint amennyit egy nem eléggé elmélyült vizsgálódás eredményezhet. Még inkább így van ez, ha nem egy, hanem több, különböző irányú sűrűfényben készített felvételtől van szó. Azt hiszem, véleményemet más régészettel, pecsétannal, numizmatikával foglalkozó szakember is csak megerősítheti.

Esetünkben az eddigi szakirodalom a legrégebbi selmecebányai pecsétet, mely 1275-ből származik, négy fényképfelvételen és egy rajzon közölte. Gavallér ebből csak a rajzot és az egyik, nem éppen a legjobb felvételt mutatja be. Az objektivitás miatt szükségesnek tartom először is bemutatni az összes képet és a hozzájuk tartozó leírást közölni.

1. A Nyáry Albert által közölt rajz,² melyet Gavallér is bemutat. A hozzá tartozó szövegrészlet: „Legrégibb eddig ismert szoros értelemben vett tulajdon címerrel bíró

1 Gavallér Pál: A bányászszerzők első magyar megjelenése pecséteken. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 28(1993) 111–118.

2 Nyáry Albert, br.: A heraldika vezérfonala Budapest, 1886. p. 79.

városi pecsétünk Selmece városának 'S CIVIUM DE SCHEBNIT' itt közölt 1275-dik évi okmányon függő pecsége (orsz.lvtár 923. szjegy). A pecsét paizsán 3 ormos tornyú várfal van, melyet Selmece városa jelenleg is visel címérében. A paizs lekopott talapjában hihetőleg vagy a bányászat jelvénye: a csákány és a kalapács, vagy az említett város által címérében maiglan viselt sárkány volt ábrázolva" (1. kép).

2. A Magyar Művelődéstörténet I. kötetében fényképen közli Selmecebánya első pecsétjét³ (2. kép). A fénykép a Varjú-féle pecsétgyűjtemény, az eredetivel tökéletesen megegyező gipszmásolatáról készült.⁴

3. A Darvasy Mihály által közölt fényképet mutatja be Gavallér. A hozzá tartozó szövegrész a „Vár, torony, templom” fejezetben a következő: „Kétségtelenül a legrégebb eddig ismert ilyenféle példány Selmece 1275-ből származó, szoros értelemben vett címeres városi pecsétje... Ormós falból kiemelkedő ormós kaputornyot mutat. Az egész jelkép háromszögű pajzsba van már foglalva, s a szükségképen fennmaradó üres helyet bányászjelvények (kalapács, kapa, csákány) foglalják el.” Lábjegyzetben: „Az idők folyamán módosult ugyan ez a pecsét, de csak járulékos változások, illetve bővülések figyelhetők meg. Koller szerint a XVI. század elején már pl. két sárkány fogta körül a pecsétábrát (L: Cer.Tab. IV./XXIII.). Nem lehetetlen, hogy itt Zsigmond ideje körüli királyi adománnyal állunk szemben...”⁵ (3. kép).

4. Faller Jenő fényképet közölt a pecsétről, s a hozzá tartozó szöveg a következő: „A város régi kiváltságait IV. Béla újítja föl 1245-ben az úgynevezett 'selmeci bánya-jog'-ban, mely évszázadokon át szolgált a magyar városok jogalapjául. A város ekkor már címeres pecsétet használ, mert az 1245. évi adománylevelél II. fejezete világosan kimondja, hogy a király bányászati jogát a bányamester adományozza a bányaváros pecsétje alatt. Selmece eme régi pecsétje egy 1275. évből származó oklevélben maradt ránk, s egy háromszögű pajzsba foglalt lőréses várfalat, illetve abból kiemelkedő kaputornyot mutat. A címerpajzs üresen maradt helyeit fönt jobbra bányászkalapács, balra kapa, a várfal alatt bányászék, illetve csákány tölti ki s fölirata: S. CIVIUM DE SCHEBNIT. – E pecsét nemcsak azért nevezetes, mert Esztergom városának 1269-ből származó évszámilag legrégebbi pecsétje után következő második legrégebbi pecsétünk, de mert minden más európai bányavárost megelőzve, e pecsétben jelennek meg először az ék és a kalapács, mint a bányászmesterség általánossá lett s ma is megtartott szimbólumai”⁶ (4. kép).

5. A szlovák szakirodalomban az első selmecebányai pecsét fényképét Jozef Novák könyvének újabb kiadása közölte, a következő leírással: „Štítové znamenie na ňom pozostáva z mestského múru zakončeného cimburiami, uprostred s vysokou vežou a bránou.

3 Magyar Művelődéstörténet é.n. szerk.: *Domanovszky Sándor*, a képeket válogatta *Varjú Elemér* I. köt. p. 198.

4 Saját meghatározásom, e momentumra az i.m. nem tesz utalást. OL Varjú Elemér pecsétgyűjteménye 234. sz. doboz.

5 *Darvasy Mihály*: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Budapest, 1942. 17. 74. jegyz. 8. kép.

6 *Faller Jenő*: Bányászati vonatkozású magyar város címerek. *Bányászati és Kohászati Lapok* 75/1942. p. 491. Egy évvel később ugyanő Selmecebánya címeréről, Bástyánk 1943. II. sz. 7–9. Gavallér érthetetlen módon ez utóbbi cikk irodalmi hivatkozását adja meg, bár a Faller-cikk megjelenésének évszámát egy helyütt 1942-re teszi (Gavallér i.m. 114.). A két folyóirat közül a *Bányászati és Kohászati Lapok* a tudományos, míg a *Bástyánk* mint diáklap inkább ismeretterjesztő. Faller a pecsét fényképét csak a BKL-ben megjelent írás végén hozza.

1. kép. Nyáry címerrajza

2. kép. A Magyar Művelődéstörténet fényképe

3. kép. Darvasy fényképe

4. kép. Faller fényképe

Pozdĺž horného okraja štítu je na pravej strane vyrytá motyka, na ľavej kopáč. V dolnej tretine štítu sú umiestené dve banícke kladivká (na pečati však zreteľne vidieť iba jedno). Kruhopsis na pečati znie S CIVIVM DE SCHEBNIT” (5. kép).⁷ Magyarul: A pajzs jegye oromzatos városfalból áll, közepén magas kaputoronnyal. A pajzs felső részének hosszában jobboldalt kapa, baloldalt csákány vésete. A pajzs alsó harmadában párosan

⁷ Novák, Jozef: Slovenské mestské a obecne erby. Bratislava, 1972. Tb. I. Obr. 1. szöveg 92. A fénykép az OL eredeti pecsétjéről készült, s bár tanulmányozható, de nagyon halvány, reprodukásra alkalmatlan. Az 5. képen az i.m. 94. levő címerrajzot mutatom be.

elhelyezett két bányászkalapács (a pecséten azonban csak egy látszik világosan). A pecsét felirata: S CIVIVM DE SCHEBNIT.

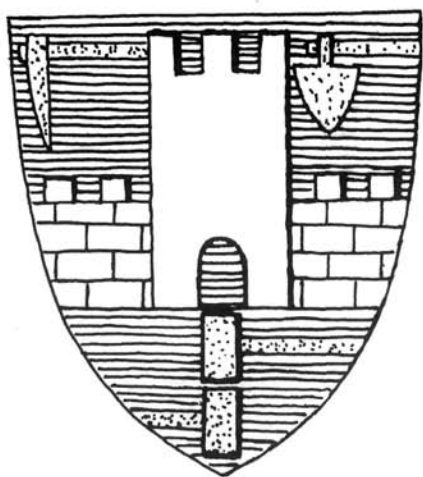
A pecsétet⁸ Gavallér jól határozta meg, méhviaszba nyomott cipőpecsétről van szó, melyet hártaszalagon függesztettek az okmányra. Lényeges adat még – amiről Gavallér, de Varjú kivételével a többi szerző is megfélekedezett – a pecsét átmérője: 45 mm. A pecsét ép, sértetlennek tekinthető, ami az ebből az időszakból fennmaradt pecséttek közt valódi ritkaság. Bemutatom a pecséten látható címerpajzsot rajzon is, melyet az eredeti után készítettem. Ez biztosan megfelel a nyomdai technika lehetőségeinek is, s a fényképekkel együtt remélhetően elegendő információt szolgáltat (6. kép).

A selmezbányai az esztergomi latinok pecsétje után a második legrégebbi ismert városi pecsétünk.⁹ Minthogy azonban az esztergomi pecsét ábrázolása nincs pajzsba foglalva, a selmezbányai pecsét az első ismert, szűkebb értelemben címeres pecsétnek nevezhető darab a történelmi Magyarországon. A kaputornyos várfal a korai városfejlődés szempontjából fontos jelképi jelentésű címerkép. Bár Selmezbánya ténylegesen soha nem lett olyan várfallal kerített város, mint pl. Körmöcbánya, s a XIII. századot tekintve eddig végképp semmilyen adatunk nincs védműveire vonatkozóan, a várfal – mely Faller megfogalmazása szerint „a hatalom, erő és kiváltság szimbóluma” – korán feltűnt címerében. A korai város címerekben ugyancsak gyakori vár ábrázolásával már sokan foglalkoztak, s e tekintetben különböző elméletek láttak napvilágot. Darvasy szerint a város látképét kívánták a pecsétre vésni, de minthogy ez technikailag lehetetlen volt, meg kellett elégedniük a jelképes ábrázolással. A háromtornyú vár pl. számos középkori városunk (Székesfehérvár, Sopron, Komárom stb.) pecsétjén, illetve címerén fordul elő. Minthogy a XIII. században ezek várispánságok székhelyei voltak, van olyan hipotézis, amely szerint a várossá alakulás kezdetén az ilyen helységek egységes rendszer szerint azonos címet kaptak. Ugyanakkor a palotaábrázolás a királyi, királynéi lakhelyet jelképezhette, s így kerülhetett Esztergom, Visegrád és Óbuda pecsétjére.¹⁰ Selmezbánya – mivel sem várispánság székhelye, sem uralkodói székhely nem volt – egyik csoportba sem sorolható, s így a korai várábrázolásos pecséttek között meglehetősen egyedülálló. Van azonban egy érdekessége ennek a selmezbányai várnak. Eddig még senki nem említette, hogy a várfal jól megfigyelhető harántosan keresztbe csíkozott mintázata fonott és tapasztott vesszőfalra utal. Ez a díszítés azonban nem jelenik meg a kaputorony felületén, amiből arra következtethetünk, hogy a fonott vesszőfalból készített várfalat kőből épített kaputoronnyal erődítették. Talán Selmezbánya esetében valóban a konkrét városképből indult ki a címer vésője? Annyi bizonyos, hogy eleddig páratlan az ilyen falak jelzése a korai pecséteken. Vagy simán, a falazóanyagra való utalás nélkül vészték ezeket, mint a selmezbányai kaputornyot (pl. Sopron 1340-ből származó pecsétjén), vagy a kváderekre utaló, a heraldikában máig általános vonalkézással egyértelműen kőfalakat jelölték (pl. az esztergomi latinok pecsétjén 1265, ill. a budai 1292-es pecséten). Az adatok hiánya nem cáfolja, hogy esetleg valami kisebb, fonott falakkal erődített központja is lehetett a korabeli Selmezbányának. A korabeli erődítményfejlődési viszonyok ismeretében pedig nagyon is kézenfekvő a fa-föld szerkezetű falak alkalmazása a XIII. században. A címerkép elemei közül azonban a bányászszerszámok elemzése az, ami igazán fontos szempontunkból.

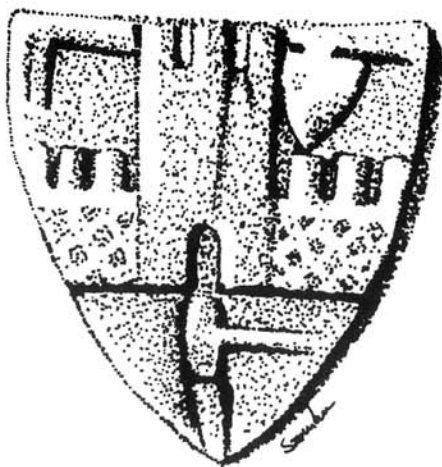
8 OL DI. 923. sz.

9 Gavallér a régebbi irodalom alapján 1269-re datálja. Darvasy i.m. 18.; Bertényi Iván: Kis magyar címer. Budapest, 1983. 94. az 1265-ös évszám szerepel.

10 Bertényi i.m. 98.

5. kép. Novák rajza

6. kép. Saját rajzom az eredeti pecsétről

Gavallér azt állítja, Nyáry és Faller biztosan nem látta az eredeti pecsétet, Darvasynál pedig nem biztos e momentumban. Ami engem illet, feltételezem, hogy minden komoly kutató tanulmányozta valamilyen módon forrását, mielőtt írt róla. Erre pedig adott esetben elég lehet néhány fotófelvétel is. Az igazi kérdés az, hogy valóban azt és úgy látták-e a pecséten, ahogy az ténylegesen megjelenik. Sokszor azonban a tényleges vizsgálatok megtörténtével is juthatnak eltérő véleményekre különböző, egyébként komoly és felkészült kutatók.

Nyáry ábrájának hiányosságait már többen felvetették, hiszen a jó állapotban levő pecsét alsó részén az semmit sem jelez. Nyáry ennek megfelelően valóban visszafogottan és óvatosan fogalmazott, mint azt Gavallér is megállapítja. Ott viszont már csúsztatást érzek, hogy a feltételezett lehetőségek közül Gavallér egy szerszámot, a csákányt hangsúlyozza. Nyáry ugyanis csákányt és kalapácsot, vagyis két szerszámot említ itt lehetőségként. Ki kell térnem itt arra, hogy a múlt század heraldikai leírásaiban a keresztezett bányászékből és kalapácsból álló bányászjelvények esetében nem egyszer a csákányt említik, holott az ékre gondolnak. A fogalmak pontatlanok voltak és a bányászcsákány, bányászkalapács, esetleg lyukasztó kalapács fogalmak ugyanazt jelölheték, sőt a heraldikában ezeket a szerszámokat hagyományosan festették meg még századunk elején is, amikor pedig ezeket a szerszámokat ténylegesen már nem is használták. Nincs értelme hát különösebben elemezni Nyáry kifejezéseit, ezek biztosan az éket és kalapácsot jelölték. Viszont azt nem írja Nyáry, hogy ezeket a XIX. század végén megszokott helyzetben, azaz keresztezett formában feltételezi. A hiányosságok mellett úgy gondolom fel kell hívni a figyelmet e rajz erőnyeire is. A pajzs felső, megvastagított szegélyének jelölése, mely a csákány és a kapa nyelét, illetve a csákány vasát képezi, jól látható rajta.

A közölt fényképek esetében bizonyosan megállapítható, hogy azok mindegyike más felvételtől származik. Ez a tény persze más megítélést biztosít a látta vagy nem látta kérdés számára is, hiszen az összes szerző új felvételt készített a pecsétről! Mindegyiken mások az ún. súrolófények, így az egymás mellé helyezett képek megle-

hetősen pontosan mutatják be a pecsét rajzolatát. Alapvetően két csoportra osztható a megvilágítás aszerint, hogy jobbról vagy balról történt-e. A felvételek többségében – bár különböző szögben – baloldaltól jött a fény, s egyedül a Darvasy-féle felvétel esetében lett jobboldaltól megvilágítva a tárgy. Megállapíthatjuk, hogy esetünkben szerencsésebb volt a baloldali sűrűfény, mert ezek a fényképek sokkal részletgazdagabbak. Gavallér sajnos épp a kivételt választotta, mely önmagában talán nem mond eleget. Így történhetett meg az, hogy a címerpajzs jobb felső sarkát tarnak minősítette, nem látva, hogy a pajzs megvastagított felső széle a csákány nyelét, szintén megvastagított oldalsó széle pedig annak vasát képezi.

Vegyük azonban sorra a címerben szereplő szerszámokat. A címerpajzs jobb felső sarkában lévő csákánnyal kezdem. Gavallér szerint ez a sarok üres, de ha jobban megfigyeljük, azért már Nyáry rajzán is felfedezhetünk valamit. Ez a valami pedig egy derékszögű vonalka, mely az eredeti pecséten is jól látható. Mint az imént említettem, a pajzs felső és jobboldali szélének megvastagításaként értelmezhető, sőt az oldalsó részen még egy függőleges bemélyedő vonalka is van (1. és 6. kép). Persze ez a megvastagítás nem is lenne feltűnő, ha a pajzs minden szélén ott lenne. Megvastagítás azonban csak a jobb felső sarok toronytól várfalig érő szakaszára, valamint a bal felső sarokban a felső pajzsszélre vonatkozik. Ez a megvastagítás pedig egy egykarú csákányt jelenít meg. Így látja Darvasy és később Novák is. Fallernél kétségtelenül hiba a jobb felső sarokban a bányászkalapács emlegetése, hiszen ezt az egykarú csákánytípust semmiképp sem lehet összetéveszteni a kalapáccsal. Az bizonyos, hogy a Faller-féle felvételen is olyanok látszik ez a sarok, mint a többin. Fallert azonban alkalmasint Darvasy felfogása, vagyis az általa leírtak értelmezése befolyásolhatta. Mert bár dolgozataik egy évben jelentek meg, Faller hivatkozik irodalomlistájában Darvasy művére. Darvasy írásából ugyan nem derül ki egyértelműen, hogy melyik szerszámot a pajzsban melyik szögletében találta meg, de a felsorolás sorrendje megegyezik kettőjüknél. Igaz hogy a szerszámok elnevezése módosult, s Faller pontosan megadja helyüket, a sorrend mégis önmagáért beszél: kalapács, kapa, csákány és bányászkalapács, kapa, ék.

Szükséges itt röviden kitérnem e címerképben ábrázolt, de ténylegesen is használt szerszám bemutatására. A bányavárosi címerekben látható bányászszerszámok ugyanis szoros összefüggéseket mutatnak a gyakorlati munka során használt típusokkal. Különösen vonatkozik ez a korai ábrázolásokra és általában a pecséttrajzokra.

Alapjában véve két fajta bányászcsákányt használtak a középkori európai, s így a magyar bányászatban is. Az egyiket úgy készítette a kovács, hogy lyukasztóval átütötte a sínvasat, majd a felhevített vas kalapálásával kialakította annak végső, kissé hajlított formáját. Az előállítás módjából adódóan az ilyen csákány többnyire kétágú volt, de legalábbis erős, hosszú foka kellett hogy legyen. Ez a megoldás általában nehéz, vastos szerszámot eredményezett, s még az ókorból örökölt technikának tekinthető. A másik típus esetében a kovács elvékonyította a sínvasat, majd kettéhajtotta, s így formálta meg a köpűt. Ezután a két összehajtott szárat tűzihegesztéssel egybekalapálta s megadta végső, szintén kissé hajlott formáját. Az így előállított csákány köpűje egyenletesen vékony, „lemezes” lett. Ezt a technikát csákány esetében a római korban nem alkalmazták, ezek a szerszámok egyértelműen középkorinak tekinthetők. Ennek az utóbbi típusnak az első magyarországi ábrázolását láthatjuk a selmecbányai címeres pecséten, mint azzal nemrégiben megjelent cikkemben részletesen is foglalkoztam.¹¹ Csak ezt a lemezes kö-

¹¹ Szemán Attila: A gyalári (Ghelar) bányászszerszámok keletkezéséről. *ComArchHung.* 1994–1995. 255–265.

7. kép. Nemecky Brod pecsétje

pūs csákánytípust lehetett a pajzssarokban árbázolni, hiszen a másiknak a hosszabb foka „nem fért volna el”. Ez a csákányfajta már néhány évvel korábban a csehországi Nemecky Brod bányaváros pecsétjén is megjelenik, 1269-ben (7. kép),¹² s a németországi Welfesholz kápolnájának „Nappian és Neuecke” néven ismert faragványain is megtalálható.¹³ Első magyarországi datálható tárgyi emléküink a budai várból ismert. Ez a stratiográfiából adódóan Anjou-kori, vagy annál korábbi lehet.¹⁴ Hasonló korú az ugyancsak XIV. századi hibbei pecsét, melyen szintén ilyen csákány szerepel, egy bányászkapapával együtt (8. kép).¹⁵ Agricola a *De re metallica*-ban szintén ezt a csákányfajta-t ábrázolja nagy pontossággal metszetén (9. kép).¹⁶ Térjünk azonban vissza a selmecebányai címerekhez. A második ismert, 1494-es évszámú selmecebányai nagypecsét ábrázolásán meg-

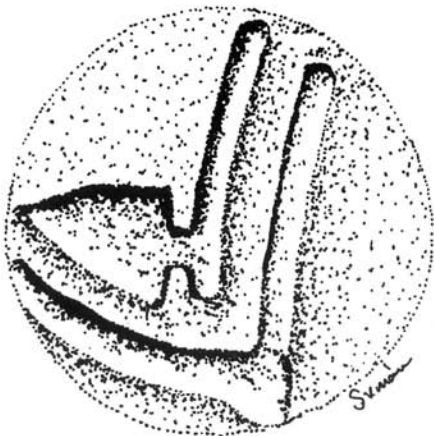
12 Husa V.–Petran J.–Subtová A.: *Homo faber* Praha, 1967. 143. kép

13 Winkelman, Heinrich: *Der Bergbau in der Kunst* Essen, 1958. 21. kép

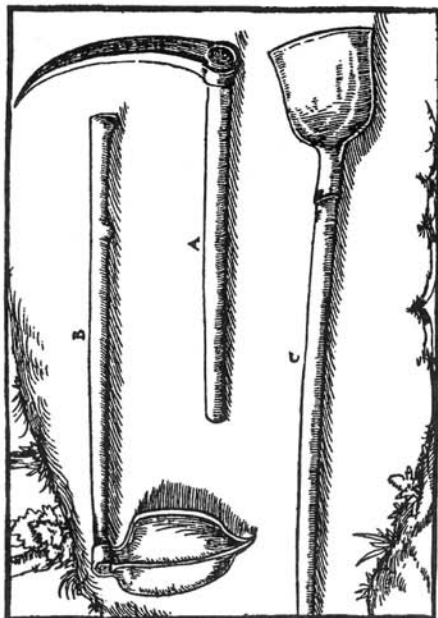
14 Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966. és *Szemán* i.m. 18. kép, 261.

15 Ez a pecsét az OL egy 1767-es iratával egybefűzve maradt fenn, Kamarai lvt. Városi iratok, fasc. 23, Liptó vm. Novák közli i.m. 182. I. t. 2. ábra

16 Agricola, Georgius: *De re metallica libri XII* – Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról. Budapest, 1985. Szerkesztette, a bevezetőt, a tanulmányt, a lábjegyzeteket írta Molnár László, 72. ábra

8. kép. Hibbe pecsétje

9. kép. Agricola 72. sz. ábrája

fordul a csákány és kapu elhelyezése, s ezen kétágú a csákány (10. kép).¹⁷ A selmeci város- és bányajog kéziratának első szöveges oldalán levő címeren, melyet Vizkelety András 1500 körülre tesz (11. kép),¹⁸ visszafordul a két szerszám elhelyezése, s a csákány, bár a torony aljához van tűzve itt is a nyele, de ismét az egykarú, lemezes köpűs típust mutatja. A csákány tehát a későbbi Selmezbánya -címerekben is megtalálható, s a címer későbbi fejlődési fokozatainak komoly adatértéke van, különösen a selmezbányaihoz hasonló esetekben, amikor törés nélküli fejlődést figyelhetünk meg.

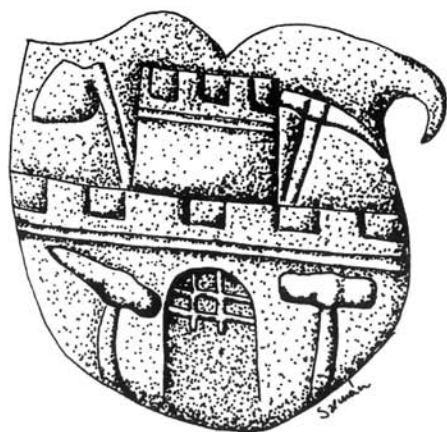
A bal felső sarokban elhelyezett kapu fejét a sokat emlegetett ívelt oldalú háromszög képezi, melynek felső széle közepéből indul ki annak köpűje, s ez csatlakozik a nyélhez, melyet ismét a pajzs megvastagított felső széle képez. A kapát nem a valós látszati képek megfelelően ábrázolták, hanem a hegyes kapu pengéjének és nyelének egyaránt jellegzetes formáját láthatjuk, ami a valóságban egy nézőpontból természetesen nem látható. Ennek a kapának a létét a régi irodalom, Nyáry kivételével, minden esetben megemlíti, Gavallér azonban kételkedik benne. Szerinte Bél Mátyás említi Selmezbánya címerénél először a kapákat, s szellemes szófordulattal azt állítja, hogy „Tulajdonképpen Bél óta kezdenek virágnani a kapák a címerben”.¹⁹ Nos, mi sem egyszerűbb ezen megállapítás cáfolatánál. Selmezbánya legrégebb pecsétje után korban a következő ismert nagypecsétjének lenyomata – melyet már említettem – az 1494-es évszámot viseli.²⁰ Ennek címerpajzsán (10. kép) ott látható a kapu is, igaz, hogy nem a kaputorony bal, hanem jobb oldalán. Változott a pajzs felső részén elhe-

17 Saját rajzom az eredeti pecsét címerpajzsáról. E pecsétet szövegben említi *Novák* i.m. 93.

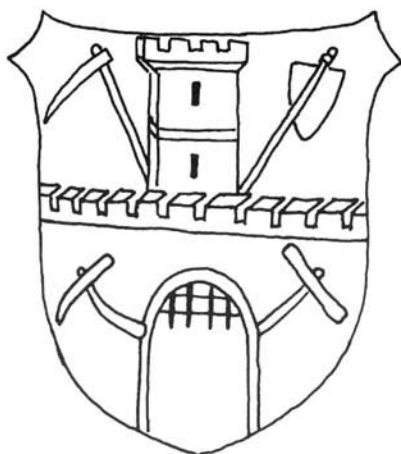
18 *Vizkelety András*: A selmeci város- és bányajogról, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratok alapján in: *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből* I. Miskolc, 1982. 204.

19 *Gavallér* i.m. 116.

20 *Novák* i.m. 93.

10. kép. Selmecbánya 1494-es
pecsétjének pajzsa

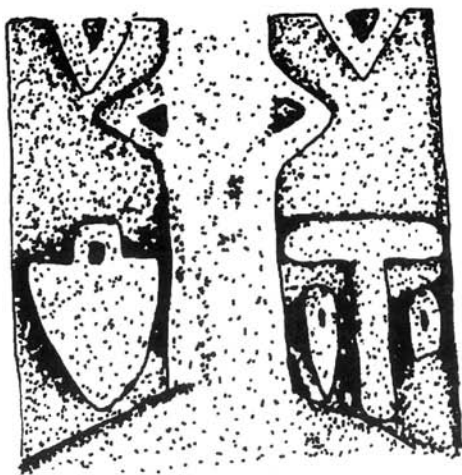

11. kép. A selmeci város- és bányajog első
szöveges oldalán levő címer

lyezett szerszámok, a csákány és kapa nyelének helyzete is. Immár nem a pajzs felső szélével esik egybe, hanem a várfal és a kaputorony találkozásának szögleteiből ugrik elő a két nyél. A nyeleket ugyanígy találjuk a selmeci város- és bányajog már említett címerén is, mely csak kevéssel későbbi (11. kép). Ezek a források ugyancsak megelőzik Bél Mátyás korát. Menjünk azonban tovább. A kapa mint bányászszerszám régóta ismert. A gyalári bányászszerszám-leletben megtalálható ez a darab is. A kapák penge alapján történő felosztásában négy nagy csoportot különíthetünk el: a csákány- vagy irtókapák, laposkapák, villakapák és kombinált kapák csoportját.²¹ A bányászkapák ezek közül a laposkapák csoportjába tartozik, azon belül pedig az ún. hegyeskapa típusa. Természetesen használták a mezőgazdaságban is ugyanezt a fajtát. Agricola is bemutatja mint bányászszerszámot a *De re metallicában* „A bányakapa és a bányászó nem különbözik a közönségestől (azaz a mezőgazdaságitól – magyarázat tőlem Sz. A.)” (9. kép).²² Elsősorban a már kifejtett érc összehúzását szolgálta, de a lazább, földesebb szakaszoknál nyilván fejtésre is használták. Gavallér a kapa szerepét a bányászat munkafolyamatában másodlagosnak nevezi, és nem tartja lehetségesnek, hogy a bányászat jelképei közé kerüljön. Én úgy gondolom, hogy nem igazán megfelelő ez a másodlagos jelző, hiszen a bányászkapát más eszközzel nem lehetett helyettesíteni, s a kifejtett érc felszedése, azaz a „takarító” munka elvégzése nélkül az érc nem volt szállítható. Az ősi munkafolyamatot Litschauer Lajos a következőképp fogalmazta meg a századfordulón: „A takarító munka oly ásványtömegek jövesztésére való, melynek részei vagy éppen semmi összefüggésben sincsenek egymással, vagy legfeljebb annyira összetartók, hogy szétdarabolásuk vagy semmi, vagy csak igen csekély erő megfeszítésével jár, melynél tehát a termelés legfeljebb vágó szerszámok használata mellett történik.” A felsorolt szerszámok közt legerőteljesebb a kapa. „A kapa úgy eredetét, mint első alkalmazását illetőleg, speciális bányász-szerszám. Különösen két alakban, mint vonókapák és mint

21 Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a török kor végéig. Zalaegerszeg, 1982. c. művében található ez a felosztás II. köt. 451–468.

22 Agricola i.m. 171. 72. ábra

12. kép. Csehországi bányászsírkő

A XV. század elejéről Csehországból ismerünk egy érdekes bányászsírkövet, melyen egyik oldalon két nyél nélküli bányászék és kalapács, másik oldalán pedig egy nyél nélküli kapa látható (12. kép).²³ Természetesen megintcsak az ún. hegyeskapa típusa! Magyarországi példa a hibbei XIV. századi pecsét, melyen egy csákány és egy kapa látható (8. kép). Mindkét szerszám megfelel az 1275-ös selmecbányai pecséten ábrázoltaknak. S hogy ne lehessenek időbeli kétségei senkinek, utalok a csehországi Nemecky Brod már hivatkozott, 1269-ből származó pecsétjére is (7. kép), melyen ott található az ábrázolt négy bányászszerszám között a hegyeskapa, a Kratze is.

Mint azt már említettem, munkámban inkább meggyőzni akarok, mintsem vitatkozni Gavallér itt-ott kissé éles fogalmazású, sőt esetenként szellemes megállapításai-val. Ezért általában pozitív tartalommal közlöm saját megállapításaimat és nem negatív tartalmú cáfolatokkal dolgozom. A kapával kapcsolatosan röviden mégis ki kell térnem erre. A bányászok „emberi tartását, szakmai büszkeségét” emlegető érv, ami ellent kellene mondjon a kapa ábrázolásának, mivel „annak fő funkciója a földművelésnél van”, tipikus példája annak, amikor valaki későbbi, sőt majdnemhogy jelenkori érzelmi viszonyulásokat a régmúltba vetít vissza. Mint régész megszoktam, hogy a régmúlt idők vonatkozásában elsősorban a tárgyi anyagból induljak ki – melyek már létükkel is a bizonyosságot képviselik –, és az efféle eszmei következtetéseket csak akkor alkalmazom, ha az ténylegesen bizonyítható. Ami a bányászok szakmai öntudatának konkrét munkaeszközöket elfogadó vagy elutasító mivoltát illeti, annak megállapítása a XIII. századot tekintve, úgy gondolom, elég bonyolult és nehéz feladat lenne. A biztos tárgyi anyagból ilyen semmi esetre sem következik. A háromszögletű „alakzat” címerpajzsként

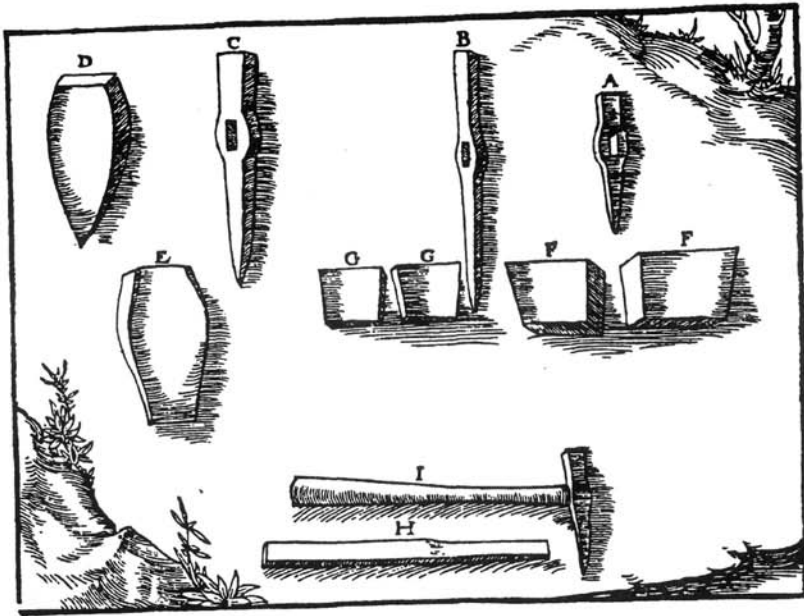
hegyes kapa használtatik. ... A hegyes kapa (Spitzkratze) lapja szívalakú.”²³ „Az ércbányászatnál a takarító munka, vagy mint utómunka, vagy az érc-tömegek fölé rakódott lazább föld- és homokrétegek eltávolítását célzó előmunka, vagy mint a torlatok érczes tömegei jövesztésének segítő munkája szerepel.”²⁴ Mint a bányászati munka e késői, de még az élő hagyományokon alapuló, kiváló leírása is rámutat, ugyanolyan fontos és nélkülözhetetlen munkafolyamatról van tehát szó, mint amilyen maga az ércfejtés, az ék-kalapács munka. Eszközei, s köztük a hegyes kapa, ugyanúgy speciális bányászszerszámok, mint az ék és a kalapács.

Fontosságának megfelelően a bányászkapra ábrázolására nem az egyedüli példa a selmecbányai címer.

²³ Litschauer Lajos: Bányamíveléstan II. Selmecbányán, 1890–91. 901–904.

²⁴ Litschauer Lajos: Bányászati munkálatok. A magyar bányász-felőr kézi könyvtára VII. köt. Selmecbánya, 1900. 23.

²⁵ Husa, V.–Petran, J.–Subtová A. i.m. 34.

13. kép. Agricola 69. sz. ábrája

történi meghatározását a leghatározottabban tagadom.²⁶ A heraldika szabályaiból kiindulva nem lehetetlen ugyan az önálló kis tar pajzs alkalmazása, sőt a mesteralakok szerepelhetnek címerképekkel együtt is egy pajzson. Ami azonban a magyar bányavárosi címereket illeti, a tarpajzs, mint mesteralak pusztán elméleti lehetőségként kezelhető. Erre vagy akárcsak hasonlóra ugyanis egyetlen példát sem találunk, szemben a bizonyított bányászkapával...

Térjünk át a bányászékre és kalapácsra. A pajzson talán ezt a két szerszámot vitatták legtöbbször. Többen, Darvasy, Faller és Gavallér egy szerszámot látnak a pajzs alsó részében. Novák ugyan két párosan elhelyezett kalapácsról ír, de utána rögvést megjegyzi, hogy csak egy látszik világosan közülük. Tulajdonképpen tehát ő sem találja egészen egyértelműnek a szerszámok meghatározását. A megvilágítástól függően bizonyos helyzetben valóban nehéz megítélni, milyen szerszámokról is van szó. A két szerszámvasat határoló bemélyedés mint egyenetlenség ugyanis későbbi sérülésként is értékelhető, ami egy ilyen korú viaszpecséten a lehető legjobb megtartás mellett is tapasztalható. Így például jól láthatjuk a kaputorony baloldali lőrésének sarkából kiinduló és egészen a kapa felső pereméig húzó felszínes karcolást. Néhány apró momentumot azért így is érdemes megfontolni. A szerszámvas felső része nem tökéletesen a kapu nyílása alatt helyezkedik el, hanem egy picit jobbra eltolódott. Azokból a megvilágítási helyzetekből is – ahol a két szerszámvas különállása nem tűnik egyértelműnek – kétségtelenül érzékelhető, hogy itt nem egy íves hajlásról van szó, mint azt Gavallér állítja, hanem egy szögletes törésről, s a pajzs csúcsába illeszkedő hegyű szerszámvas jobbra

²⁶ E kijelentésénél Gavallér Zsámboki László elméletére hivatkozik, bár írásbeli művet nem tud megnevezni. Zsámboki László azonban érdeklődésemkor elhatárolta magát ettől a vélekedéstől.

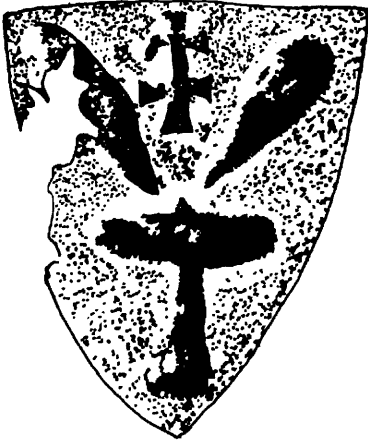

14. kép. Az egyik kopott gyalári bányászék rajza és eredeti mérete

dől kissé. Egy darab bányászékről szó sem lehet, ugyanis többféle kizáró ok is van. Jelképi oldalról nézve igaz az, hogy bányászék önmagában, kalapács nélkül nem fordul elő sehol. Részemről legalábbis különállón még nem láttam a magyar bányavárosi címerekben. Ha hasonló eszköz fordul elő, az csakis csákány lehet! Ennek magyarzata nyilván gyakorlatias megfontolásokból fakad. A bányászéket ugyanis csak a bányászkalapáccsal együttesen lehetett használni, míg a csákányt önmagában is. A bányászék funkcionálisan semmiképp sem volt felcserélhető a csákánnyal. Az ék nem volt csákányként használható, mivel nyele csak lazán volt beletűzve a szerszámvasba, a csákányból pedig, épp a biztos rögzítés miatt, nem lehetett egyszerűen kihúzni a nyelet, mikor azt mélyebbre akarták ütni a kőzetbe a nyéllyuk szintjénél. Az ép bányászék arányai a nyéllyuktól a hegy felé és a fokig nagyjából azonosak (13. kép).²⁷ Kopott szerszám esetében a fok felőli rész ugyan rövidülhet, de ilyen aránybeli eltolódás azért nem fordul elő, mivel a hegy felőli rész is rövidül a fok kopásával párhuzamosan. Jól megfigyelhető ez a gyalári bányászszerszámok esetében, ahol az általam ismert legkopottabb bányászékekkel találkoztam (14. kép). Ha csákánynak tekintenénk, úgy még egy csákány ábrázolása értelmetlen lenne egy pajzsban. Ráadásul a bányászékek kovácsolási technikájához hasonlóan, azaz egy darab rúdvas átlukasztásával előállított bányászcsákányok esetében is hosszabb fokot kellene találnunk. Semmiképp sem lehet tehát egy szerszámvasról szó. A két szerszámvas létét lehetőségként egyébként Gavallér is elismeri, ami nem meglepő, hiszen látta az eredeti pecsétet: „De az ősi bányászszellem is ellenkezik azzal, hogy üllőt és hozzárendelt kalapácsot ábrázoljon ebben a korai városi címerben.” Valóban nem erről van szó, ami azonban a látványt illeti, azon tényleg egy szerszám üt egy másik szerszámra.

Nem helyes azonban a két, mindkét végén lapos bányászkalapács elképzelés sem, amit Novák mutat be (5. kép). Bizonyosan nincs jobboldalra elnyúló nyél sem a pecsétben, se kalapácsba, sem ékbe illesztve. Ez jelképileg is értelmetlen lenne, hiszen két, mindkét végén lapos bányászkalapács (Schlägel) használhatatlan lett volna a bányamunkában. Mint hiba emlékeztet kissé arra a sajnos közkeletű és nemzetközi tévedésre, mikor a közlekedésben a munkásjáratokat két keresztbe tett kalapáccsal és nem a keresztezett ék–kalapács szimbólummal jelölték. Ugyanez előfordult a bányászjelvény modern kori ábrázolásai közt is. A selmezbányai pecsétben viszont egy nyél nélküli hegyes bányászék van hegygel a pajzs alsó szögletébe illesztve, és egy bányászkalapács ennek foka fölé helyezve, balra nyúló vízszintes nyéllel. Talán erre gondolt a csákány és kalapács feltételes említésével Nyáry is, de Faller ellentmondó leírásának második része sem egy darab bányászéket, hanem a bányavárosi címerekben elő-

²⁷ Agricola i.m. 69. sz. ábra

15. kép. Gölniczbánya pecsétjének 1497-ből származó pecsétjének címertajza

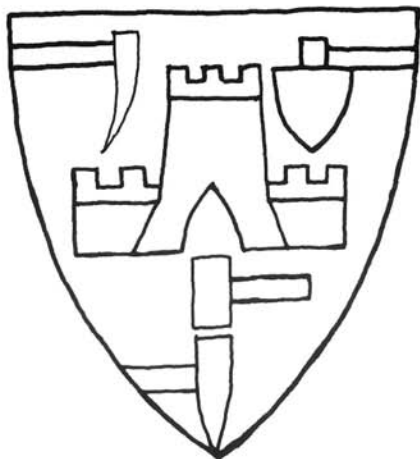
esetleg sérülés is lehet a nyéllyeknek tűnő bemélyedés. A csehországi sírkő azonban nagyon is megalapozottá teszi vélekedésemet. Meg kell jegyezni azt is, hogy a XV. században a bányászati jelképek ily módon történő megformálása már archaikusnak tekinthető. Megnyugtató számomra, hogy a neves szlovákiai bányászattörténeti kutató, Jozef Gindl egy munkájában – melyet csak nemrég sikerült megszerezniem – a saját felfogásommal egyező vélekedést találtam.²⁹ Ez persze nem jelenti, hogy a szlovákiai irodalomban nem fordultak elő tévedések. Mikor Selmechánya 1959 után visszatért a legrégebbi pecsétjén ábrázolt legrégebbi címéréhez, abban a Novák által közölt, nem minden ponton hibátlan címert követték. Sokáig ennek a rajzát használta a Szlovák Bányászati Múzeum évkönyve, a Zborník Slovenského Bánského Múzea c. kiadvány címlapja is. Ennél egyes alkalmi ábrázolásokon pedig még nagyobb heraldikai hibákat is tapasztalhatunk. A várat elválasztva a pajzs oldalától „lebegővé” tették, ami semmiképp sem megfelelő, hiszen az eredeti pecséten nem lebeg a vár, s ez a magyar heraldikára soha nem is volt jellemző. A csákányt talán a szimmetria kedvéért megfordították, az éket pedig a valósággal ellentétben nyelesen ábrázolták (16. kép).³⁰ Ez persze nem a heraldikai szakemberek álláspontja Szlovákiában sem, hanem feltehetően egy hozzá nem értő grafikus munkája. Dícséretes azonban, hogy a Zborník legutolsó, XVI. kötetének (1993) címlapján már a címert javított, helyes változatát közölték.

További kérdés a színeké. Az eredeti pecséten, mint az e korai időszakra jellemző, semmi sem árulja el, milyen színeket használtak az egyes elemeknél. Minthogy azonban ismét Selmechánya város címérévé emelték ezt a régebbi változatot, természetesen színesben kellett bemutatni. A választott színek és a címerrajz alapján véve megfelelőek (5. kép), minden kritikai szándék nélkül, heraldikai alapon azonban tennék néhány

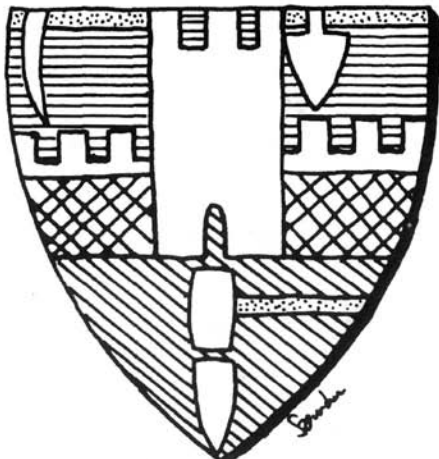
28 OL DI. 20617 *Darvasy* i.m. 21. kép

29 *Gindl, Jozef: Vyvoj erbu mesta Banskej Štiavnice Spravodaj Banskej Štiavnice* 4/1979. 9–12. A Szlovák Bányászati Múzeumnak köszönöm, hogy megküldte ezt a cikket számomra.

30 *Kriz, Jozef: Bibliografia k casopisom. Földtani Közöny a Berg- und hüttenmännisches Jahrbuch Banskej Štiavnici, 1971. A kiadvány háttalján.*

16. kép. Selmecbánya címérének helytelen ábrázolása

17. kép. A legrégebbi selmecbányai címer színjelzéses rekonstrukciója

megjegyzést. A későbbi ismert, színesen ábrázolt Selmecbánya-címerekből kiindulva a mező kék színű lehetett, a vár ezüst. A várfalon a kőből épített fal jellemzőit mutató vonalkázás már nem egyezik a legrégebbi pecséten látható fa-föld szerkezetű falakat jelképező rácsozattal. A címer várfal alatti alsó részének alapszínét a kék mellett ugyanolyan joggal zöldre is lehetne színezní, hiszen a selmecbányai jogkönyv díszkötéses példányának első szöveges oldalán látható címeren a várkapu nyílása zöldre van festve (11. kép). A szerszámok a jogkönyv feje inkább ezüstsíznű kellene legyen, s az arany megmaradhatott volna a szerszámnyelek számára. A szerintem történelmi szempontok alapján legpontosabb megoldást rajzon is bemutatom (17. kép).

Befejezésül szeretnék rámutatni arra, hogy nem meglepő, hanem nagyon is logikus, hogy Selmecbánya legrégebb pecsétjén a négy legfontosabb, legalapvetőbb bányászszerszámot ábrázolták. Ezeket találjuk együtt az idézett nemecky brodi pecséten is, s a gyalári bányászszerszámok között is ezeket a vasszerszámokat, a bányászéket, a kalapácsot, a csákányt és a kapát különíthetjük el. E négy szerszám kellett, hogy a teljes hagyományos jövesztő munkafolyamatot elvégezhessek. Remélem, a vitatott kérdésekben sikerült meggyőzőnöm olvasóimat, köztük Gavallér Pált is.